

ПРО ПАТРІОТИЗМ ШКОЛЯРІВ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Оксана Таранова

У статті висвітлюються результати вивчення патріотизму старшокласників, отримані в ході проведення моніторингового дослідження стану організації патріотичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах Миколаївської області.

Ключові слова: патріотизм, компоненти патріотизму, націоналізм, нацизм, Батьківщина, патріот, громадянин.

О ПАТРИОТИЗМЕ ШКОЛЬНИКОВ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ НИКОЛАЕВСКОЙ ОБЛАСТИ

Оксана Таранова

В статье освещаются результаты изучения патриотизма старшеклассников, полученные в ходе проведения мониторингового исследования состояния организации патриотического воспитания в общеобразовательных учебных заведениях Николаевской области.

Ключевые слова: патриотизм, компоненты патриотизма, национализм, нацизм, Родина, патриот, гражданин.

PATRIOTISM OF PUPILS OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN MYKOLAYIV REGION

Oksana Taranova

The article highlights the results of a study of high school students' patriotism received in the course of monitoring research of the organization of patriotic education in schools of Mykolayiv region.

Key words: patriotism, components of patriotism, nationalism, Nazism, homeland, patriot, citizen.

В умовах відстоювання свободи та територіальної цілісності нашої держави особливої актуальності набуває питання відродження патріотизму, має розпочинатися перш за все з піднесення патріотичного духу, гідності, формування національної свідомості в дітей та учнівської молоді, оскільки саме від цієї вікової категорії залежить майбутнє країни. Тому останнім часом педагогічною спільнотою значна увага приділяється вивченню питання сформованості патріотизму в дітей та

учнівської молоді, а також організації і проведенню в навчальних закладах виховної роботи патріотичного спрямування. Працівниками Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти в січні – лютому 2015 року ініційоване та проведене регіональне моніторингове дослідження стану організації патріотичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах Миколаївської області, у ході якого також вивчалися різні аспекти патріотизму

старшокласників.

Дослідження здійснювалося методом анкетування на основі сервісу Диск Google за допомогою інструменту форми Google. У анкетуванні взяли участь 670 учнів 10-х класів загальноосвітніх навчальних закладів Миколаївської області. Репрезентативність вибіркової сукупності досягалася шляхом забезпечення участі в дослідженні учнів навчальних закладів міської та сільської місцевості відповідно до їх пропорції в генеральній сукупності.

Анкети розроблялися працівниками лабораторій моніторингу якості освіти й виховної роботи та захисту прав дитини Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. При створенні анкети також узяті питання, що використовувалися соціологічною групою «Рейтинг» у 2012 році при проведенні дослідження «Кілька рис українського патріотизму».

У Програмі патріотичного виховання дітей та учнівської молоді поняття патріотизм визначається як «любов до Батьківщини, свого народу, турбота про його благо, сприяння становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею» [1, с. 7].

При опитуванні учнів увага приділялася дослідженню таких компонентів патріотизму, як: когнітивний, рефлексивний, емоційно-ціннісний та діяльнісний.

Із метою дослідження когнітивного аспекту використовувалися такі питання: «Що для вас означає поняття «Батьківщина»?», «У чому полягає різниця між поняттями «громадянин» та «патріот»?», «Установіть відповідність між поняттями «патріотизм», «націоналізм», «нацизм» та їхніми визначеннями».

На вивчення рефлексивного компонента були спрямовані питання:

«Чи вважаєте ви себе патріотом?», «Якщо ви вважаєте себе патріотом, то на підставі чого?», «Як би ви відповіли самі собі на питання «Хто я такий»?», «Як ви вважаєте, чи важливо для кожного громадянина дотримання конституційних та правових норм, володіння державною мовою, знання історії рідного села (міста), знання українських звичаїв та традицій?»».

Емоційно-ціннісний аспект патріотизму досліджувався за допомогою таких питань, як *«Що для вас означає вбиратися в національний одяг, носити національну символіку?», «Що для вас є предметом гордості за свою країну, свій народ?», «Чи задоволені ви тим фактом, що живете в Україні?», «Чому ви надаєте перевагу?», «Коли ви чуєте (співаєте) гімн України, яке почуття у вас виникає?»».*

Діяльнісний аспект вивчався під час обробки результатів відповідей учнів на запитання *«Якщо ви вважаєте себе патріотом, то на підставі чого?», «Особисто ви намагаєтесь дотримуватися конституційних та правових норм, володієте українською мовою, знаєте історію рідного села (міста), своєї держави, українські звичаї та традиції?»».*

Результати анкетування учнів

Учасникам дослідження пропонувалося відповісти на питання **«Що для вас означає поняття «Батьківщина»?»**. За визначенням, що подається в тлумачному словнику, Батьківщина – це «країна стосовно до людей, які народилися в ній та є її громадянами. Місце народження кого-небудь» [2, с. 39].

Відповіді значної частини респондентів свідчать, що поняття «Батьківщина», у першу чергу, асоціюється у них із місцем (місцевістю) (32,4 % опитаних), країною (29 %), землею (куточком землі) (16,9 %), краєм (16,7 %), Україною (7,5 %), державою (2,1 %):

- «де народилася (-вся) і живу, відчуваю з ним духовний зв'язок, духовно збагачуюсь»;
- «де народилися та живуть мої батьки»;
- «де провів своє дитинство, навчився осмислювати і розуміти свої вчинки»;
- «де став «Людиною»»;
- «де на тебе чекають завжди з любов'ю і надією»;
- «який рідний, дорогий та милий серцю»;
- «який люблю і за долю якого дуже переживаю»;
- «яку ніколи не зраджу»;
- «за який хочеться боротися»;
- «яке маєш славити»;
- «которое ты искренне любишь, где родился, вырос»;
- «которое тянет тебя, даже если ты на другом конце Земли»;
- «громадянином якої я є»;
- «у якій я відчуваю себе вільною людиною, частинкою українського народу».

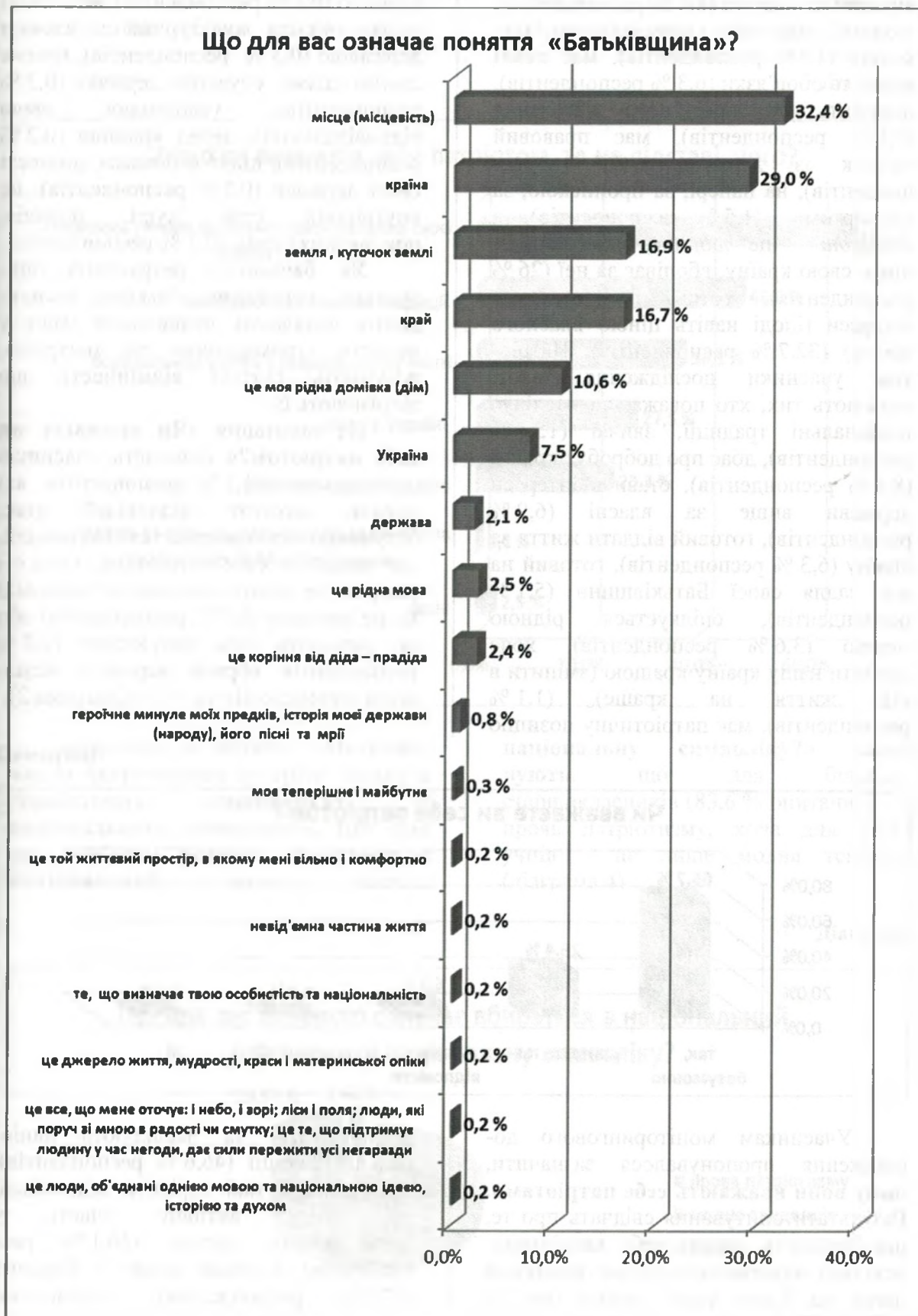
Серед варіантів відповідей респондентів були і такі трактування поняття «Батьківщина», як: «це моя рідна домівка (дім)» (10,6 % опитаних); «це рідна мова» (2,5 %); «це коріння від діда – прадіда» (2,4 %); «героїчне минуле моїх предків, історія моєї держави (народу), його пісні та мрії» (0,8 %); «моє теперішнє і майбутнє» (0,3 %); «це той життєвий простір, у якому мені вільно і комфортно» (0,2 %); «невід'ємна частина життя» (0,2 %); «те, що визначає твою особистість та національність» (0,2 %); «це джерело життя, мудрості, краси і материнської опіки» (0,2 %); «це все, що мене оточує: і небо, і зорі; ліси і поля; люди, які поруч зі мною в радості чи смутку; це те, що підтримує людину в час негоди, дає сили пережити всі негаразди» (0,2 %); «це люди, об'єднані однією мовою та національною ідеєю, історією та духом» (0,2 %); «Родина – это моя

семья. Это моя опора по жизни. Родина – это моя гордость. Родина – это моя поддержка и любовь. За Родину я готова отдать свою жизнь, ведь на своём пути взросления она даёт мне силу, уверенность в себе и в завтрашнем дне, помогает мне в решении моих проблем, мне и моей семье, она учит меня быть честной, порядочной и великодушной. Родина верит в меня и знает, что я добьюсь успехов. Я чётко знаю, что на протяжении всей своей жизни буду помогать своей Родине, защищать её, как никто другой, и любить, сильно любить, до конца своих дней!» (0,2 %) (діаграма 1).

Отже, відповіді учнів на це питання свідчать про те, що учасники дослідження правильно розуміють значення поняття «Батьківщина». У той же час для переважної більшості респондентів воно є досить значущим, оскільки, відповідаючи, учні не стільки намагалися дати точне визначення, скільки вкладали в нього емоційно-чуттєвий зміст, у якому відчувалися, у першу чергу, любов до України, відданість рідній землі, причетність до свого народу, повага до його історії та мови.

Старшокласникам пропонувалося пояснити, у чому полягає різниця між поняттями «громадянин» та «патріот». Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови, «громадянин – це особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов'язки, установлені законами цієї держави», а патріот – це «той, хто любить свою Батьківщину, відданий своєму народові, готовий заради них на жертви і подвиги» [2, с. 199, 711]. Для більшості респондентів **громадянин** – це людина, яка проживає на певній території (в Україні) (64,5 % респондентів).

Діаграма 1

Крім того, громадянин – це юридичне поняття (8,5 % респондентів), людина, яка має громадянство цієї країни (10 % респондентів), має певні права та обов'язки (6,3 % респондентів), належить до постійного населення (5,1 % респондентів), має правовий зв'язок із державою (3,6 % респондентів), на папері, за пропискою, за паспортом (1,5 % респондентів), а **патріот** – це людина, яка любить, цінує свою країну, вболіває за неї (26 % респондентів), готова захищати її інтереси (іноді навіть ціною власного життя) (32,7 % респондентів). Патріотом учасники дослідження також вважають тих, хто поважає та наслідує національні традиції, звичаї (15,1 % респондентів), дбає про добробут країни (8,4 % респондентів), ставить інтереси держави вище за власні (6,9 % респондентів), готовий віддати життя за країну (6,3 % респондентів), готовий на все задля своєї Батьківщини (5,1 % респондентів), спілкується рідною мовою (3,6 % респондентів), хоче зробити нашу країну кращою (змінити в ній життя на краще) (1,1 % респондентів), має патріотичну позицію

(0,8 % респондентів), пишається своєю країною (0,6 % респондентів), має стійкі моральний та культурний зв'язки з державою (0,3 % респондентів), прагне своїми діями служити державі (0,3 % респондентів), усвідомлює свою відповідальність перед країною (0,2 % респондентів), цінує й поважає цінності своєї держави (0,2 % респондентів); це внутрішній стан душі, позиція, покликання серця (2,1 % респондентів).

Як бачимо з результатів опитування, переважна кількість респондентів укладають правильний зміст у поняття «громадянин» та «патріот», розуміють суттєві відмінності, що відрізняють їх.

На запитання «**Чи вважаєте ви себе патріотом?**» більшість учасників дослідження (91,1 % респондентів, які обрали варіанти відповідей «так, безумовно» та «швидше так») відповіли, що вважають себе патріотами, хоча є і такі, які не мають однозначної відповіді на це питання (6,7 % респондентів) або не вважають себе патріотами (2,2 % респондентів обрали варіанти відповідей «швидше ні» та «ні») (діаграма 2).

Діаграма 2

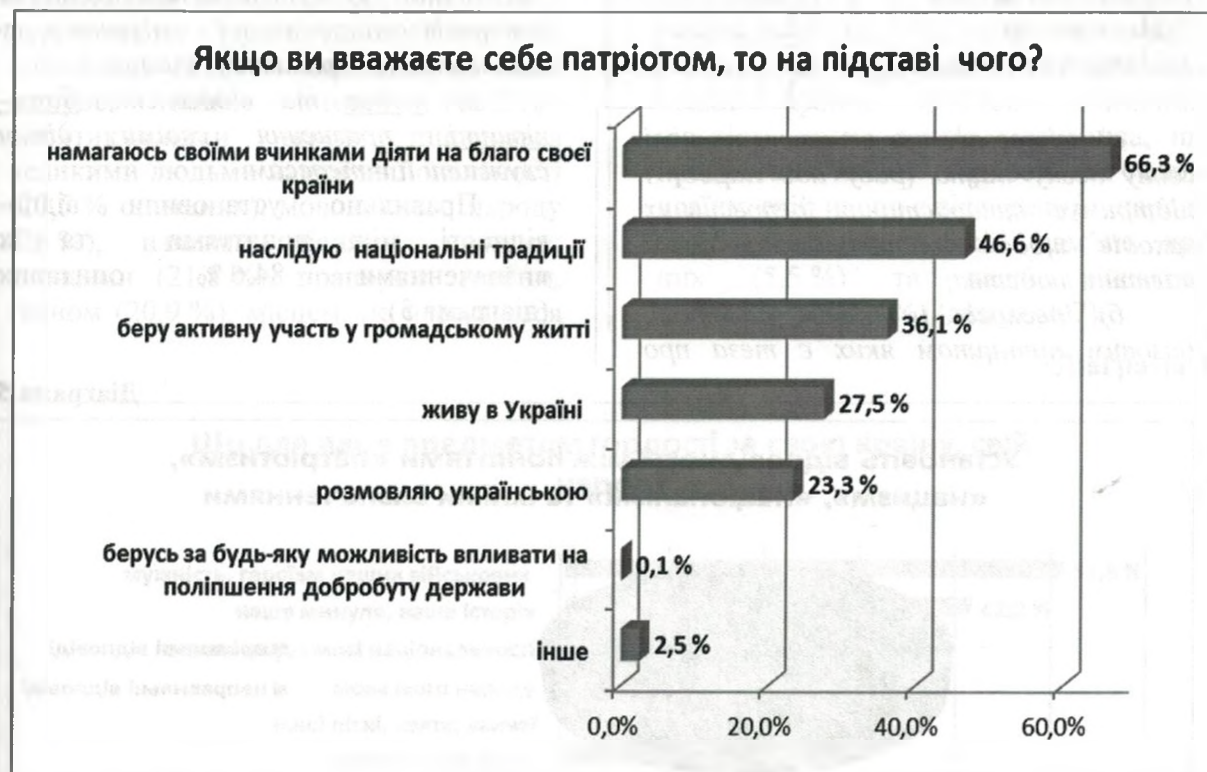
Учасникам моніторингового дослідження пропонувалося зазначити, **чому вони вважають себе патріотами**. Результати опитування свідчать про те, що більшість уважає себе патріотами, оскільки намагаються своїми вчинками діяти на благо своєї країни (66,3 %

респондентів) та наслідують національні традиції (46,6 % респондентів). Обиралися і такі варіанти відповідей, як: «беру активну участь у громадському житті» (36,1 % респондентів), а також «живу в Україні» (27,5 % респондентів), «розмовляю

українською» (23,3 % респондентів). Найменша кількість учнів (0,1 % респондентів) обрала такий варіант

відповіді, як «берусь за будь-яку можливість впливати на поліпшення добробуту держави» (діаграма 3).

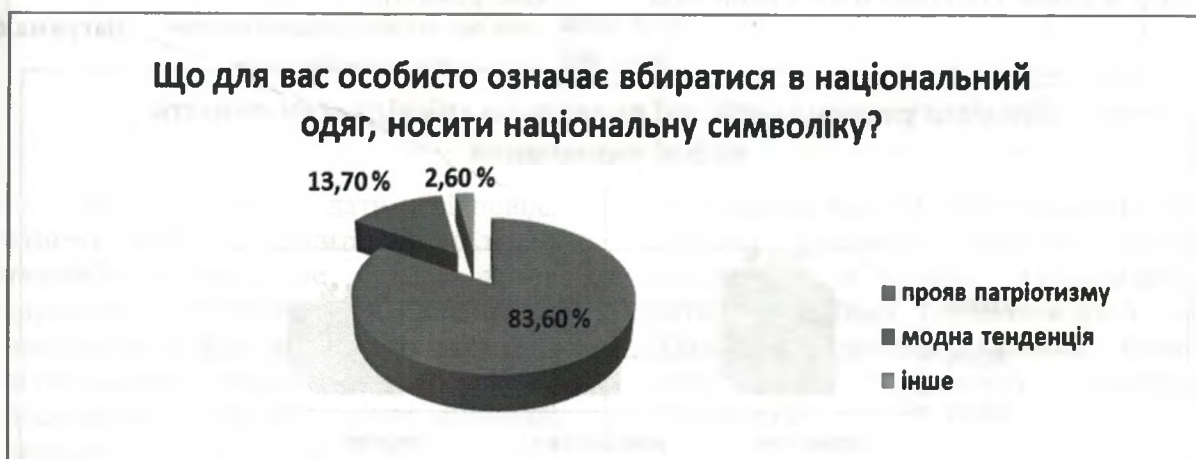
Діаграма 3

Відповіді на питання «Останнім часом часто можна зустріти людей в українських вишиванках, із національною символікою. Що для вас особисто означає вбиратися в національний одяг, носити

національну символіку?» засвідчують, що для більшості старшокласників (83,6 % опитаних) – це прояв патріотизму, хоча для 13,7 % учнів – це лише модна тенденція (діаграма 4).

Діаграма 4

У ході опитування респондентам пропонувалося встановити відповідність між поняттями та їхніми визначеннями.

- 1) Націоналізм – це
- 2) Нацизм – це
- 3) Патріотизм – це

	а	б	в
1			
2			
3			

а) світогляд, що ставить на чолі світу певну націю (расу або народ) і підтримує використання репресивних заходів щодо відношення до іншої частини людства;

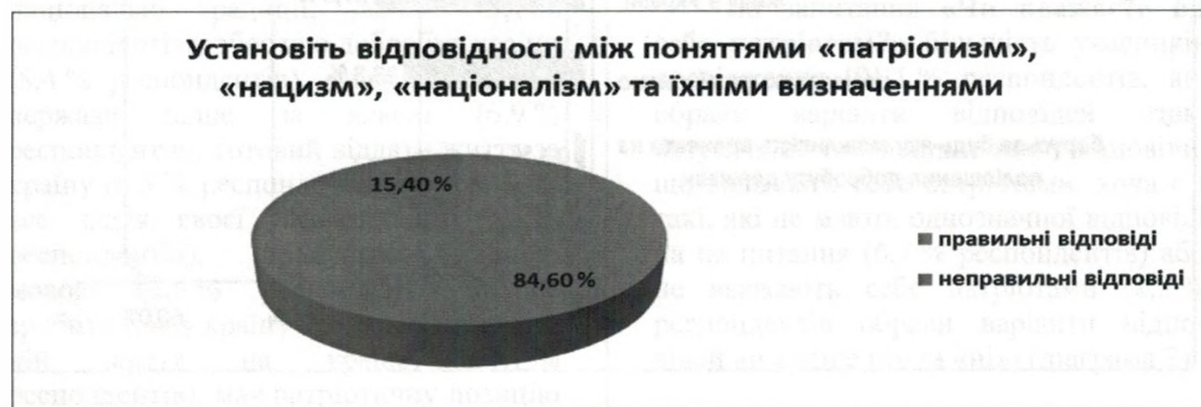
б) ідеологія і напрям політики, базовим принципом яких є теза про

цінність нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі. Відрізняється різноманітністю течій, деякі з них суперечать одна одній. Як політичний рух, прагне до відстоювання інтересів національної спільноти у відносинах із державною владою;

в) любов та відданість Батьківщині, прагнення своїми діями служити її інтересам.

Правильно установили відповідності між поняттями та їх визначеннями 84,6 % опитаних (діаграма 5)

Діаграма 5

85,2 % респондентів правильно визначили поняття «нацизм», 14,5 % учнів переплутали визначення нацизму з націоналізмом, 0,3 % десятикласників переплутали нацизм із патріотизмом.

85,5 % респондентів правильно визначили поняття «націоналізм», 14,3 % учнів сплутали його з нацизмом,

0,2 % опитаних – із патріотизмом.

99,1 % учасників дослідження правильно встановили відповідність між поняттям «патріотизм» та його визначенням, 0,3 % респондентів переплутали патріотизм із нацизмом, 0,6 % школярів – із націоналізмом (діаграма 6).

Діаграма 6

Отже, найкраще десятикласники обізнані з поняттям «патріотизм», менше – із поняттями «націоналізм» та «нацизм».

Предметом гордості за свою країну, свій народ, для респондентів, у першу чергу, є мужність, героїзм наших військових (51,8 % опитаних) та наше минуле, наша історія (42,2 %). Десятикласники також пишаються великими людьми нашої національності (27,5 % опитаних), мовою свого народу (26 %), нашими піснями, святами, звичаями (21,8 %), прапором, гербом, гімном (20,9 %), місцем, де народилися

й вирости (20,5 %), землею, територією, на якій ми живемо (16,7 %), душевними якостями нашого народу (16,4 %), державою, у якій вони живуть (13,4 %), нашою працьовитістю, умінням господарювати (11,6 %), нашою літературою, мистецтвом (10,2 %), рідною природою (10 %) та перемогами спортсменів нашої країни (9,4 %). Найменша кількість респондентів відзначила, що предметом їхньої гордості за свою країну, свій народ є віра, релігія народу (5,8 %), могили предків, пам'ять про них (5,5 %) та наша військова потужність (3,4 %) (діаграма 7).

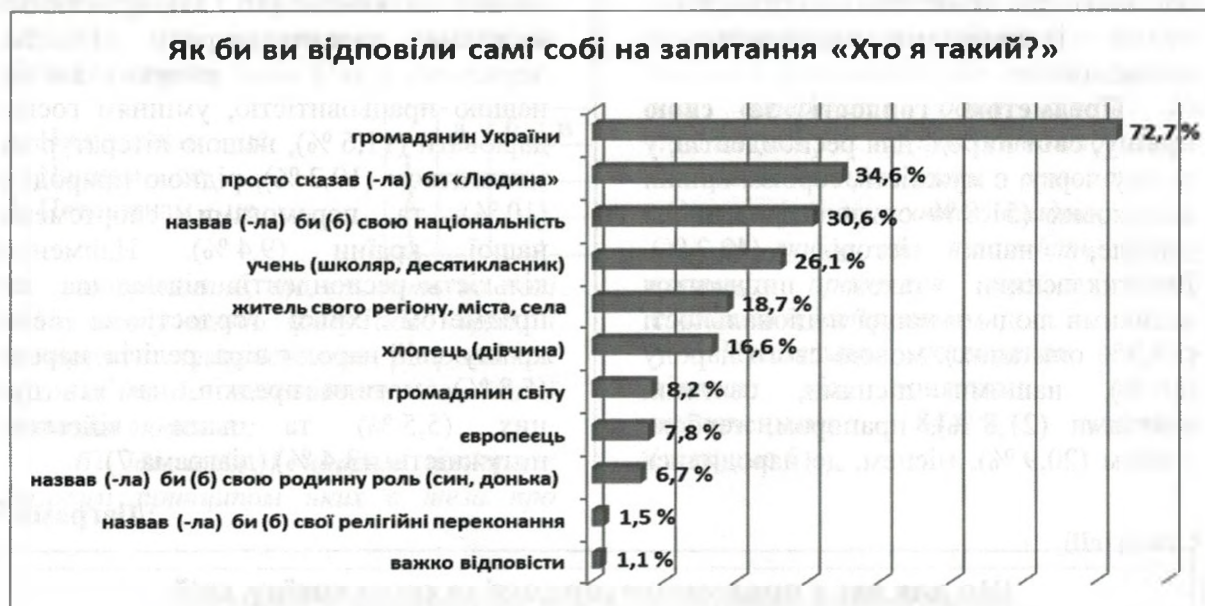
Діаграма 7

На прохання дати відповідь самому собі на запитання «Хто я такий?» (оберіть не більше трьох варіантів відповідей) найбільше чисельним варіантом виявився такий, як «громадянин України» (72,7 %). 30,6 % респондентів обрали варіант відповіді «назвав (-ла) би (б) свою

національність». Ці факти свідчать про яскраво виражене почуття громадянськості в учнів, усвідомлення останніми своєї приналежності до України, українців, високий рівень патріотичної свідомості школярів (діаграма 8).

Діаграма 8

«Чи задоволені ви тим фактом, що живите в Україні?». Результати відповідей на це питання вказують на те, що більшість учнів (які обрали варіанти відповідей «так» та «скоріше так» (91,6 % респондентів)) задоволені

тим фактом, що живуть в Україні. 1,3 % опитаних не задоволені цим фактом. 3,3 % респондентів мріють про інше місце проживання. 3,7 % старшокласників не змогли надати однозначної відповіді (діаграма 9).

Діаграма 9

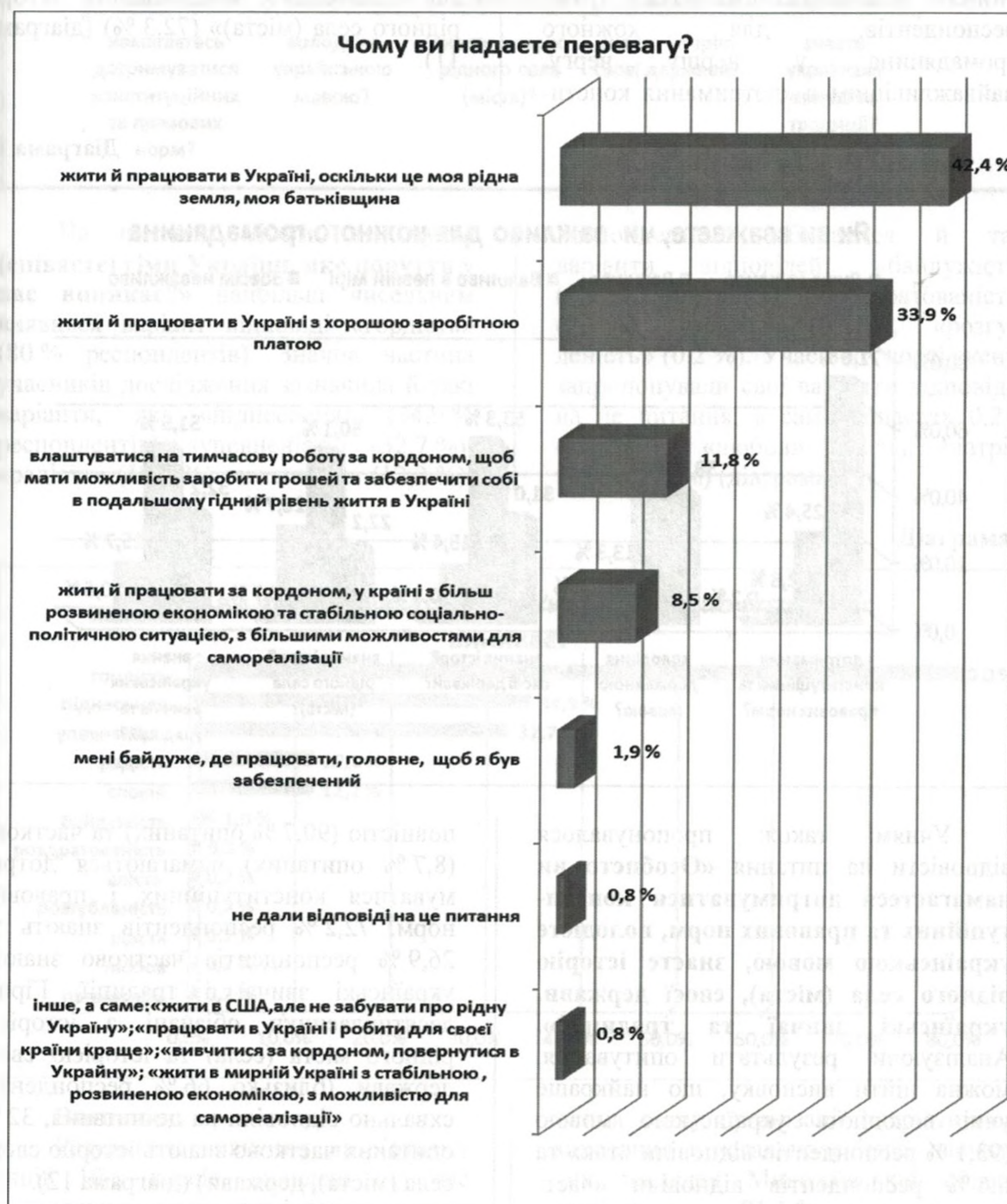
Учасникам дослідження пропонувалося визначитися з **найбільш привабливим варіантом проживання**. Більшість респондентів (76,3 % опитаних) хотіли б жити в Україні (хоча при цьому по-різному бачать необхідні умови для проживання: «жити й працювати в Україні, оскільки це моя рідна земля, моя Батьківщина» (42,4 % респондентів); «жити й працювати в Україні з хорошою заробітною платою»

(33,9 % респондентів)). 11,8 % респондентів виявили бажання влаштуватися на тимчасову роботу за кордоном, щоб мати можливість заробити грошей та забезпечити собі в подальшому гідний рівень життя в Україні. 8,5 % респондентів хочуть жити й працювати за кордоном, у країні з більш розвинуеною економікою та стабільною соціально-політичною ситуацією, з більшими можливостями для

самореалізації. 1,9 % респондентів відповіли, що їм байдуже, де працювати, головне, щоб вони були забезпечені. 0,8 % респондентів не дали відповіді на це питання. 0,8 % респондентів запропонували свої варіанти відповідей, а саме: «жити в США, але не забувати про рідну

Україну»; «працювати в Україні та робити для своєї країни краще»; «вивчитися за кордоном, повернутися в Україну»; «жити в мирній Україні зі стабільною, розвинутою економікою, можливістю для самореалізації»; «складно говорити, тому що я не був за кордоном» (діаграма 10).

Діаграма 10

Десятикласники, які брали участь в опитуванні, мали можливість висловити свою думку про те, **наскільки важливо для кожного громадянина дотримання конституційних та правових норм, володіння державною мовою, знання історії своєї держави, знання історії рідного села (міста), знання українських звичаїв та традицій.** На думку респондентів, для кожного громадянина, у першу чергу, найважливішим є «дотримання консти-

туційних та правових норм» (97 % школярів обрали варіанти відповідей «дуже важливо» та «важливо»). Інші за значимістю місця посідають такі знання та вміння, як «володіння державною мовою» (85,6 %), «знання історії своєї держави» (84,3 %) та «знання українських звичаїв та традицій» (83,7 %). Останню позицію займає такий показник, як «знання історії рідного села (міста)» (72,3 %) (діаграма 11).

Діаграма 11

Учням також пропонувалося відповісти на питання **«Особисто ви намагаєтеся дотримуватися конституційних та правових норм, володієте українською мовою, знаєте історію рідного села (міста), своєї держави, українські звичаї та традиції?»**. Аналізуючи результати опитування, можна дійти висновку, що найкраще учні володіють українською мовою (93,1 % респондентів відповіли «так» та 6,6 % респондентів відповіли «частково»). Переважаюча більшість

повністю (90,7 % опитаних) та частково (8,7 % опитаних) намагаються дотримуватися конституційних і правових норм. 72,2 % респондентів знають та 26,9 % респондентів частково знають українські звичаї і традиції. Гірше десятикласники обізнані з історією рідного міста (села) та історією своєї держави (близько 66 % респондентів схвально відповіли на це питання, 32 % опитаних частково знають історію свого села (міста), держави) (діаграма 12).

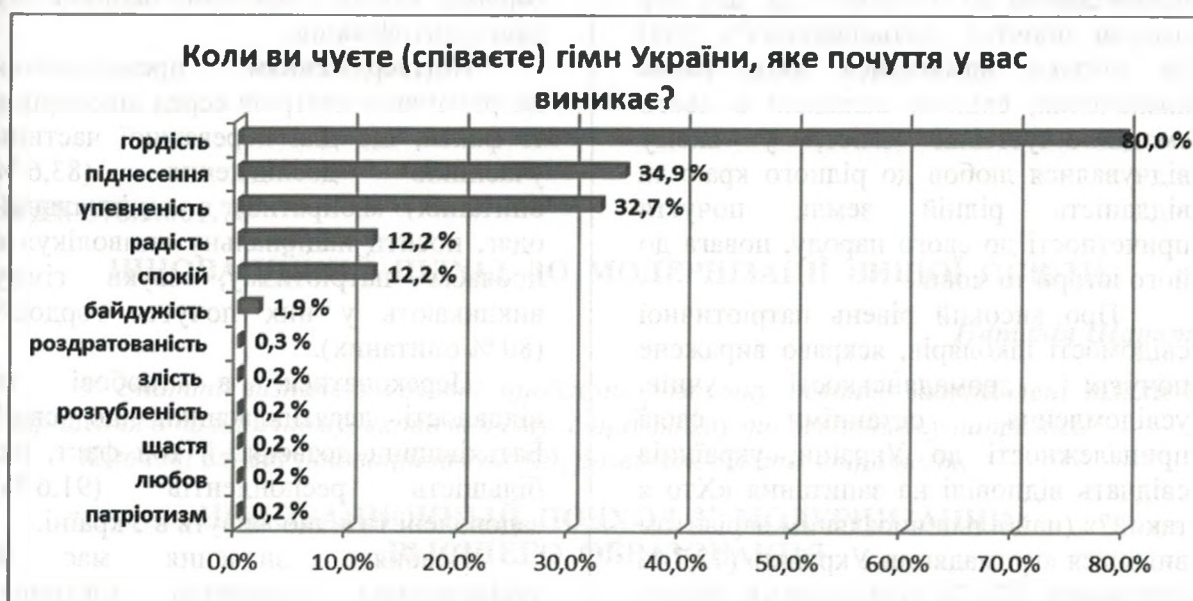
Діаграма 2

На питання «Коли ви чуєте (співаєте) гімн України, яке почуття у вас виникає?» найбільш чисельним виявився варіант відповіді «гордість» (80 % респондентів). Значна частина учасників дослідження зазначила й такі варіанти, як: «піднесення» (34,9 % респондентів), «упевненість» (32,7 %), «радість» (12,2 %) та «спокій» (12,2 %).

Респондентами обиралися й такі варіанти відповідей: «байдужість» (1,9 % опитаних), «роздратованість» (0,3 %), «злість» (0,2 %), «розгубленість» (0,2 %). Учасники дослідження запропонували свої варіанти відповідей на це питання, а саме: «щастя» 0,2 % опитаних, «любов» (0,2 %), «патріотизм» (0,2 %) (діаграма 13).

Діаграма 3

Висновки.

Результати вивчення патріотизму учнів 10-х класів, виявлені під час проведення моніторингового дослід-

ження стану організації патріотичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах Миколаївської області засвідчили, 91,1 % респондентів

вважають себе патріотами. Основними підставами для цього, на думку 66,3 % респондентів, є намагання своїми вчинками діяти на благо своєї країни, для 46,6 % респондентів – наслідування ними національних традицій, для 36,1 % респондентів – їхня активна участь у громадському житті, для 27,5 % респондентів – факт проживання в Україні, для 23,3 % респондентів – той факт, що вони розмовляють українською.

Аналіз відповідей учнів на питання «Що для вас означає поняття «Батьківщина»?», «У чому полягає різниця між поняттями «громадянин» та «патріот»?», «Установіть відповідність між поняттями «патріотизм», «націоналізм», «нацизм» та їхніми визначеннями» дозволяє зробити висновки, що основна частина респондентів добре обізнана з такими поняттями, як «Батьківщина», «патріот», «громадянин», правильно розуміє поняття «патріотизм», «націоналізм», «нацизм». При цьому поняття «Батьківщина» для переважної більшості є досить значущим, оскільки, відповідаючи на питання «Що для вас означає поняття «Батьківщина»?», учні не стільки намагалися дати точне визначення, скільки вкладали в нього емоційно-чуттєвий зміст, у якому відчувалися любов до рідного краю та відданість рідній землі, почуття причетності до свого народу, повага до його історії та мови.

Про високий рівень патріотичної свідомості школярів, яскраво виражене почуття громадянськості учнів, усвідомлення останніми своєї приналежності до України, українців свідчать відповіді на запитання «Хто я такий?» (найбільш чисельним варіантом виявився «громадянин України» (72,7 % опитаних). 30,6 % респондентів обрали варіант відповіді «назвав (-ла) би (б) свою національність»). Крім того, під час дослідження емоційно-ціннісного компоненту патріотизму старшокласників виявлено, що предметом гордості

за свою країну, свій народ для респондентів, у першу чергу, є мужність, героїзм наших військових (51,8 % опитаних). Готовність військових відстоювати територіальну цілісність нашої держави (що також є проявом патріотизму останніх) схвально сприймається більшістю учасників дослідження, викликає в них захоплення й свідчить про патріотичні почуття школярів. Десятикласники також пишаються нашим минулим, нашою історією (42,2 % опитаних), великими людьми нашої національності (27,5 %), мовою свого народу (26 %), нашими піснями, святами, звичаями (21,8 %), прапором, гербом, гімном (20,9 %), місцем, де народилися й вирости (20,5 %), нашою землею, територією, на якій ми живемо (16,7 %), душевними якостями нашого народу (16,4 %), державою, у якій вони живуть (13,4 %), нашою працьовитістю, умінням господарювати (11,6 %), нашою літературою, мистецтвом (10,2 %), рідною природою (10 %) та перемогами спортсменів нашої країни (9,4 %). Вибір учнями предметів гордості свідчить про їхню національну самоідентифікацію.

Підтвердженням превалювання патріотичних настроїв серед школярів є ті факти, що для переважної частини учасників дослідження (83,6 % опитаних) «вбиратися в національний одяг, носити національну символіку» є проявом патріотизму, звуки гімну викликають у них почуття гордості (80 % опитаних).

Переконатися в любові та відданості десятикласників до своєї Батьківщини дозволяє й той факт, що більшість респондентів (91,6 %) задоволені тим, що живуть в Україні.

Неабияке значення має й усвідомлення основною частиною учасників дослідження важливості дотримання кожним громадянином конституційних і правових норм, володіння державною мовою, знання історії рідного села (міста), знання

українських звичаїв та традицій.

Отже, аналіз відповідей респондентів моніторингового дослідження стану організації патріотичного виховання в загальноосвітніх навчальних закладах Миколаївської області дозволяє зробити висновки про переважання патріотичних настроїв в

учнівському середовищі, піднесення патріотичного духу, національної гідності школярів, яскраво виражене почуття громадянськості учнів, їхню громадянську активність, національну самоідентифікацію.

Література

1. Бех І. Д. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І. Д. Бех, К. І. Чорна. – К., 2007. – 31 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: Перун, 2004. – 1 440 с.
3. Гарнійчук В. М. Сутність та основні компоненти патріотизму старших підлітків / В. М. Гарнійчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/6671/1/Гарнійчук.pdf>.
4. Загородня А. Сучасне розуміння патріотичного виховання молоді / А. Загородня / Теорія та методика управління освітою, 2013. – № 10.
5. Кілька рис українського патріотизму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_Patriotyzm_082012.pdf.
6. Концепція національно-патріотичного виховання молоді, затверджена наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти і науки України, Міністерства оборони України, Міністерства культури і туризму України від 27.10.2009 № 3754/981/538/49.
7. Чорна К. І. Патріотизм – духовна цінність молодих громадян України / Цінності освіти і виховання: науково-методичний збірник / К. І. Чорна; за заг. ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 209 – 212.